

02

ANTI
SELART

NARVA IME 1558. AASTAL*

Narva oli esimene Liivimaa linn, mis 1558. aastal langes Moskva vägede kätte. Piirilinna langemisel oli suur propagandistlik kaal, sündmusele pöörasid märkimisväärselt palju tähelepanu nii kaas-aegsed Liivimaa kroonikud kui ka Vene leetopissid. Liivimaa pool otsis oma paratamatule miks-küsimusele vastust võimaluses, et linn ja linnus langesid vaenlase kätte tänu reetmisele. Võiduka Vene poole jaoks oli vastus lihtne – see oli Jumala abi, mis aitas Narva linna ära võtta. Ja see Jumala abi ei peitunud pelgalt sündmusest jutustanud kirjameeste suleosavuses, see näitas end ka konkreetse sündmuses: Narva Püha Nikolai ja Jumalaema ikoonide imes.

Liivi sõja vaenutegevus puudutas linna ja selle ümbrust kohe sõja algusest saati, juba 1558. aasta jaanuaris.¹ Aprilli alguses tulistasid venelased üle jõe suurtükkidest linna ja põletasid hooneid Narva ümbruses. Olukorda leevendas alles Narva ordufoogti ja linna esindajate poolt Ivangorodi pealikega saavutatud vaierahu. Poliitilisse olukorda see leevendust ei toonud, sest Moskva võimud ootasid linnalt nüüd vabatahtlikku alistumist tsaarile, ähvardades vastasel korral linna jõuga vallutada. Hoolimata sõlmitud vaierahust puhkesid 1. mail linna lähedal võitlused venelaste ja Liivimaa väesalkade vahel, millele järgnes vastastikune laskmine Narvast Ivangorodi ja vastupidi.

Kolmapäeva, 11. mai hommikul puhkes Narva linnas, Balthasar Russowi teatel habemeajaja Cord Ulkeni majas (Russow 1993: 112), tulekahju, mis tugeva tuule tõttu levis kiiresti üle linna. Tule kustutamine polnud

* Artikli materjal on valdavalt kogutud Berliinis Alexander von Humboldti fondi stipendiaadina. Artikkel on valminud sihtfinantseeritava projekti 0182700s05 raames.

¹ Vt ülevaateid Busse 1860; [Hansen] 1864; Pitsahl 1933: 7-16; Süvalep 1936: 199-219; Mühlen 1975: 659-664; Köhler 2000: 33-40.

võimalik, tuld võtsid ka linna puidust kaitserajatised. Seda nähes alustasid venelased Ivangorodist Narva linna ja linnuse tulistamist. Nad ületasid kiiresti jõe ja tungisid linna sisse. Mõne tunni pärast oli põlenud linn venelaste kätte langenud; pärast läbirääkimisi andsid ka linnuse kaitsjad linnuse käest ja lahkusid vastavalt saavutatud kokkuleppele Narvast.

Liivimaal oldi üsna üldiselt veendunud, et Narva langes vaenlase kätte tänu reetmisele ja saatusliku tulekahju puhkemine oli kahtlustäratav (Russow 1993: 112; Renner 1995: 38-41).² Reeturitena nimetati Narva bürgermeister Hermann zur Mühlenit, raehärra Joachim Krumhusenit ja kogu Narva kodanikkonda. Vene leetopisside järgi olid Narva linna saadikud Krumhusen ja Arnd von Deden Moskvas läbirääkimistel 1. mail nõustunud Narva minekuga tsaari võimu alla (PSRL 13: 293-294; PSRL 29: 263). Tõepoolest lubas Ivan IV sel päeval Narva linnale ulatusliku privileegi, et linna alistumisele ahvatleda. Krumhusen ise jätkas linnafoogti ametis ka pärast Narva minekut Vene võimu alla ning sai uutelt võimudelt rikkalikke kingitusi (Süvalep 1936: 217, 261 vrd Angermann 2007: 134-135).

Vene kaasaegsete allikate jaoks oli Narva langemine eelkõige Jumala armu märk (PSRL 13: 295). See ei ilmnenud mitte ainult linna ja linnuse võitmise tõsiasjas eneses, vaid oli seotud Narvas sündinud imega. Nimelt alanud venelastele edu toonud tulekahju linnas siis, kui keegi Narva elanik viskas tulle ikooni. Kui õigeusklikud linna jõudsid, leidsid nad ikooni vigastamatult eest. Lugu on säilinud mitmes enam-vähem kaasaegses variandis, mis siiski omavahel detailides erinevad. Moskva ametlikes leetopissides leiduva variandi kohaselt löi ikooni puruks ja viskas tulle sakslane (немчинъ), kes parasjagu õlut keetis. Kui vene väed tungisid linna, leidsid nad sealt Jumalaema ja Nikolai Imetegija ikoonid ning kui need üles korjati, hakkas ka tulekahi vaibuma (PSRL 13: 295; PSRL 29: 264. Vt ka PSRL 21: 658-659; PSRL 31: 135; Miller 1979: 360).

Rea detaile lisab loole Pihkva kroonikatraditsioon, mis sellel ajajärgul oli tihedalt seotud Petseri kloostriaga. Pihkva leetopiss jutustab, et Narva läks põlema Jumala viha pärast ja nimelt, nagu räägitakse, viskas Nikolai ikooni õllekeedukatla alla eestlane (чюдинъ). Kui linn langes, leiti siit Jumalaema Hodgetria (Teenäitaja, Οδηγήτρια) ikoon

2 Vt ka Kruus 1924: 51; Süvalep 1936: 212-219.

ja samuti tuhost tervelt Nikolai ikoon (PSRL 5/2: 235-236).³ Novgorodi variant loost, mis on säilinud Novgorodi Püha peapiiskop Nikita (surn. 1108) legendis, on võrreldes lühikeste leetopissiteadetega juba oluliselt kirjanduslikum. Kui üks sakslane Narvas õlut keetis, leiti teisest majast kaks pärnapuulauda, ühel Jumalaema, teisel Nikolai Imetegija ikoon. Ikoonid viidi õllekeedu kohta, kus narvalased nende üle irvitasid, öeldes, aidaku venelaste nõu ja abi nüüd iseend. Nad viskasid lauad katla alla, kust paiskus välja leek, mis süütas linna. Seejuures muutis Narva jõgi imeliselt oma voolu Ivangorodi poolt Narva poole, kergendades venelastel jõe ületamist, mida autor võrdleb sellega, kuidas kunagi iisraeli rahvas sai hõlpsalt üle Jordani jõest (Jo 3.13-17). Kui venelased olid juba Narvas, said nad teada tulekahju põhjuse, ja leidsid tuhost kahjustamata ikoonid, kuigi sama tuli põletas terve telliskivist linna (Калугин 1894: 322-323; Никольский 1905: 9).

Lõpuks vahendas sama episoodi oma „Moskva suurvürsti ajaloos“ vürst Andrei Kurbski. Tema järgi leidsid sakslased Narvas ühes majas, kus olid olnud vene kaupmehed, Jumalaema ikooni ja otsustasid selle hävitada. Nad võtsid ikooni seinalt ja viskasid koldetulle, millel jooki keetsid. Nüüd purskas ahjust tuld nagu kunagi Kaldeamaal (Tn 3.22). Imeliselt jäi pühapilt terveks, kuid süttis maja ja sellest juba kogu linn. Oli tuulevaikne ilm, aga ootamatult paisus tugev tuul, mis levitas põlengu üle kogu linna (Сочинения 1914: 230-233).

Tähelepanuväärne selle imeloo⁴ juures on eelkõige asjaolu, et pealtnäha sõjalis-poliitiline sündmus (Narva langemine Vene vägede kätte) seostub 16. sajandi konfessioonidevaheliste suhetega Ida-Euroopas. Reformatsioon oli alustanud oma võidukäiku mitte ainult Liivimaal, vaid ka Leedus, kus kiriku-uuenduse poolehoidjateks said mitte ainult senised paavstitruud katoliiklased, vaid ka õigeusklikud. Alates 15. sajandi lõpust levisid ka Moskva-Venemaal, vähemalt Novgorodis ja Moskvas, ketserlikud õpetused. Ühiseks jooneks nende uute, arvatavalt senistest paremate lunastuse saavutamise teede juures oli loobumine ikoonide ja pühapiltide austamisest. Vene 16. sajandi ketserluse- ja reformatsioonivastane poleemika nägi seetõttu ka nendes õpetustes esmajoones ikonoklasm, pildirüüset,

3 Sama versioon on ilmunud varem Narva Muuseumi toimetistes. Vt allikpublikatsiooni H. J. Hansen. Teateid kreeka-vene kirikutest Narva linnas. 2005: 119-133. (Toimetaja).

4 Vt ka Андреев 1936: 275-276; Mainka 1961: 217; Auerbach 1985: 83; Michalski 1990: 116-117; Гордиенко 2001: 319-321; Michalski 2002: 236.

mis omakorda lubas tõmmata ühisjoone vanema kirikulooga ja nimelt Bütsantsi ikonoklastide aegadega (Müller 1951: 13-23).

Viimaste aastate uurimistöös on hakatud Liivi sõja ajaloo uurimisel suurt tähelepanu pöörama usulistele aspektidele Moskva tsaari ja suurvürsti poliitikas, mis tähendab Ivan IV sõjakäikude mõistmist olulisel määral võitlusena hereetiliste luterlaste vastu Liivimaal ja Leedus (Frötschner 1999; Bogatyrev 2002; Хорошкевич 2003: 382-387; Филюшкин 2005; Филюшкин 2006a). Narva vallutamine 1558. aastal on seega esimesi episoodi sellest õigeuskliku valitseja sõjast ketserite vastu, kuna vene allikates on nimelt Liivimaa vastaseid kujutatud kui ketsereid.

1565. aasta paiku Novgorodis koostatud Nikita legendis nimetatakse liivimaalasi ja narvalasi „Martini õpilasteks“ (Калугин 1894: 332), st luterlasteks. Ikooni ime oli legendi autori⁵ jaoks oluline argument ikonoklastlike ketserite vastu (Калугин 1894: 324, 335). Andrei Kurbski, kellest sai Leedus juhtivaid õigeusu kaitsjaid ja reformatsioonivastaseid poleemikuid, nägi Liivimaa langemise põhjusena selle elanike taganemist õigest ristiusust ja isade kommetest ning minemist laiale teele, kus neid haarasid joomine, laiskus, omavahelised tülid ja muud pahed. Jumala karistus oli niisiis ära teenitud. Sakslased, kes omas kõrkuses endale ise uue nime – evangeelsed – võtsid, ilmutasid oma väära loomust ka Narva all: nad tulistasid Ivangorodi ja tapsid inimesi nii suurel reedel kui ülestõusmispühal, pealegi veel vahele aja ajal ning vannet rikkudes (Сочинения 1914: 228-229). Linna langemine oli imeline, teenitud karistus neile, kes võrdsustavad pühad ikoonid paganlike puuslikega ning tunnismärk kõikidele pühaduse teotajatele (Сочинения 1914: 230-233; Angermann 1972: 93-96; Хорошкевич 2003: 207, 216).

Et samad ideed olid olulised juba 1558. aasta kevadel, näitab kohe pärast Narva langemist linnast leitud ikoonide ametlik austamine. Narva langemisest kuulnud, kiitis tsaar Moskvas Jumalaema peakirikus Issandat, Jumalaema ja imetegijaid pühakuid (PSRL 13: 295; PSRL 29: 264). Tsaari käsul saadeti kohe Narvasse Novgorodi ja Pihkva vaimulikud, kes sooritasid linna ümber ristikäigu ning pühitsesid linnas kirikud, et linna „puhastada ladina ja luteri usust ja kinnitada rikkumatus õigeusklikus ristiusus“ (PSRL 5/2: 236; PSRL

5 Legendi selle variandi autoriks on traditsiooniliselt peetud Novgorodi-lähedase Otrna kloostri munk Zinovit, kuid see arvamus pole vaieldamatu, vt Морозова 1990: 231.

29: 265; PSRL 30: 190, 183. Vrd Angermann 1972: 53-55. 62; Линд 1994: 221; Филюшкин 2006b: 94). 1558. aasta suvel kirjutati, et venelased on Narvas kirikutest laibad välja viinud ja hauakambrid puhta mullaga täitnud, et kirikuid sel viisil puhastada (Bienemann 1865: nr 141). Tsaari käsul rajati linna Jumalaema Hodgetria peakirik⁶ ja Narva linnusesse Issanda Ülestõusmise kirik, samuti teisi kirikuid (PSRL 13: 295-296; PSRL 21: 659; PSRL 29: 265; Angermann 1972: 53-54).⁷ Liivimaa allikate järgi oli venelastel Narvas juba 1558. aasta suvel viis kirikut (Herzog Albrecht 2006: nr 165). Tsaari mainitud käsuga võib siduda ka Nikolai kiriku rajamise Ivangorodi linnuses (Мильчик, Петров 1997: 169-172).

Joonis 1.

Ivangorodi kindluses asuvad Püha Nikolai ja Jumalaema Uinumise kirikud. 20. sajandi algus. NLM 4:53.

Illustration 1. Churches of St. Nicholas and St. Mary Assumpio in Ivangorod fortress. Beginning of the 20th century. NLM 4:53.

Рисунок 1. Церковь во имя Успения Пресвятой Богородицы и церковь Святого Николая Чудотворца в Ивангородской крепости. Нач. XX в. NLM 4:53.

Leitud ikoonid ise aga saadeti Moskvasse. Teel võeti neid laupäeval, 23. juulil, pidulikult vastu Novgorodis peapiiskop Pimeni poolt; hilisema traditsiooni järgi rajati ikoonide auks Novgorodi äärelinna, Narva poole suunduva teeäärde Nikolai Imetegija klooster на Голыневе (PSRL 5/2: 236; PSRL 30: 190; Филюшкин 2006b: 96).⁸ Peapiiskop

⁶ Vt ka Karling 1936: 119-120.

⁷ 1573. a. on mainitud Ülestõusmise kirikut Narva slobodaas (Селин 2001: 244). Pole selge, kas selle all mõeldi teiste allikate järgi linnusesse rajatud kirikut (autor). Narva linnuse nime on allikates kasutatud Narva linnuse, kindlustuste ja Ivangorodi kindluse ühisnimetusena. Narva linnusesse kiriku ehitamise fakt pole siiani kinnitust leidnud, seega võiks tegemist olla Ivangorodi kindlusesse ehitatud kirikuga (toimetaja).

⁸ Vt ka Петрова jt. 2000: 118-121; Покровский 1914: 11; Андреев 1975: 127 vrd 141.

Pimen oli Liivi sõja algusperioodil üks keskseid luterlusevastase võitluse juhte Venemaal (Хорошкевич 1999). Novgorodi kohalikus kultuses seostati Narva langemine ühtlasi Püha Nikita kultusega, kelle säilmed olid avatud just selle sündmuse eelõhtul, 30. aprillil 1558 (PSRL 30: 183). Tema legendi variantide järgi tunnistasid ka Narva sakslased, et aprilli lõpul või siis linna langemise ajal ilmutas end Narvas nimelt Nikita, kes ajas ristiga ladinlasi Vene vägede eest ära. Seega oli Narva vallutamine ka üks Nikita ime, seejuures suurel määral just luterlusevastane ime (Калугин 1894: 318-319, 334; НИКОЛЬСКИЙ 1905: 10, 14; Малов 1928: 496-498; PSRL 34: 190; Чернин 2006: 20; Bogatyrev 2007: 172). Novgorodis viidi ikoonid mõneks päevaks Sofia peakirikusse, kust 26. juulil Novgorodi juhtivad vaimulikud need koos paari teise reliikviaga, sealhulgas Nikita riisaga, Moskvasse viisid (PSRL 30: 190).

Moskvasse jõudsid mõlemad ikoonid 9. augustil. Siin tervitasid neid linna ees Novgorodi teel tsaar Ivan, tsareevitš Ivan, tsaari vend suurvürst Juri Vassiljevitš ja metropoliit Makari koos oma kaaskondade, vaimulike ja rahvahulgaga. Eraldi tervitasid ikoone tsarina ja bojaarinnad. Pühapildid viidi Kremliisse Jumalaema Uinumise peakirikusse, kus metropoliit pidas jumalateenistuse (PSRL 13: 305). Hiljem asusid ikoonid mõnda aega tsaari palees, siis aga kaunistati need ikoonikatetega ja lasti Narva tagasi; võibolla tehti neist Moskvas ka koopiad (PSRL 21: 659; Сочинения 1914: 233; Kollmann 1994: 177). Ikoonide alatine või ajutine koondamine Vene riigi eri paikadest Moskvasse oli tollal tavaline praktika. See oli Vene riigi ühtsuse kinnitamine ja ühtlasi keskvoimu toetamine võimalikult suure hulga imevõimeliste esemete abil (Kollmann 1994: 177; Маханько 1998).

Kohalik traditsioon 19. sajandil kinnitas, et 1558. aastal leitud ikoonid asusid tollal Narvas: Nikolai ikoon Narva Issandamuutmise peakirikus ja Jumalaema Hodegetria ikoon Ivangorodi Jumalaema Uinumise kirikus (Петров 1901: 73-74, 379-380; Вертоградский 1908: 8, 12-17; Мильчик, Петров 1997: 172). Teises maailmasõjas Jumalaema ikoon hävis, 19. sajandil tuntud Nikolai ikoon aga asub tänapäeval Narva Issanda Ülestõusmise peakirikus (Иванен 1996: 164-167; Синякова 2006).

Joonis 2.

Nikolai Imetegija ikoon Narva Ülestõusmise peakirikus, mida traditsioon samastab Narvast 1558. aastal leitud ikooniga.
Foto Kristel Külljastinen, 2008.

Illustration 2. The icon of St. Nicholas, the Wonder-Worker in the Resurrection of the Christ Church in Narva that is traditionally connected with the icon found in 1558 in Narva. Photo Kristel Külljastinen, 2008.

Рисунок 2. Икона Николая Чудотворца в Нарвском Воскресенском соборе, которую традиция связывает с иконой, найденной в 1558. году в Нарве.
Фото Кристель Кюлястинен, 2008.

Kuigi kõnealune Jumalaema ikoon asus tõepoolest Narvas alates hiljemalt 1680. aastatest, pole selle identsus 1558. aasta omaga kuigi kindel. Nimelt oli imeliselt terveks jäänud püharpilt пядница mõodus (PSRL 5/2: 235), st veerandarssinaline. Sellised ikoonid olid reeglina küljepikkusega 25-32 cm.⁹ Hiljem tuntud ikoon oli aga säilinud foto järgi otsustades suurem.¹⁰ Samuti ei vasta omaaegsetele kirjeldustele tänaseni säilinud Nikolai ikoon: nimelt olid sellel kujutatud koos Nikolai Imetegijaga ka pühad Blasius, Kosmas ja Damianos (PSRL 13: 305; PSRL 21: 659; PSRL 30: 190; Никольский 1905: 8). Üsna tõenäoliselt võisid väärismetallist katetega ikoonid hävida, kui Rootsi vägi 1581. aastal Narva vallutas, millega kaasnes linna ulatuslik rüüstamine. Tõsi, 1581. aastal linnust Pontus de la Gardie väele üle andes võisid Ivangorodi linnuse venelased vabalt lahkuda ja seejuures kaasa võtta, mida ise kanda jaksasid (Müller 1595: 22-24).

Liivimaa pool Narva langemises muidugi ime ei näinud. Siin seletati sündinut reetmisega; linna süütamisega reeturite poolt.¹¹ Tilman Bredenbachi kroonika järgi viskasid venelased tule linna

⁹ Tüüpilised ikoonid – пядницы olid mõodus 19-23×27-28 cm, vt Рыбаков 1949: 71.

¹⁰ Vrd foto raamatus Петров 1901: 74.

¹¹ Nt Herzog Albrecht 2006: nr 2236.

(Bredenbach 1564: 41; Kelch 2004: 170). Omamoodi vastuimena võib käsitleda Johann Renneri poolt vahendatud lugu, kuidas narvalaste kuulid tapsid Ivangorodis ühe saksa püssimehe koos ühe vene papiga altari ees (Renner 1995: 37). 20. sajandi autorid on linna vallutamise kirjeldamisel lähtunud ratsionalistlikest seletustest: Hans Kruusi järgi näiteks puhkes tulekahi juhuslikult (Kruus 1924: 51),¹² Boris Florja arvates vallutati linn tormijooksuga (Флоря 1999: 129).

Narva ikoonide ime taustaks on siiski 16. sajandi vene poleemika luterluse ja teiste pildikultust vastustavate usuliikumiste suhtes. Samas on täiesti loogiline, et piirilinnas Narvas leidis õigeusu ikooni. Nikolai Imetegija oli sel ajal Novgorodimaa küllap populaarseim pühak (Селин 1997: 112); Jumalaema Hodegetria ikoon on samuti üks populaarsemaid ikoonisüžeesid, mille levikule Novgorodimaal aitas kindlasti kaasa Tihvini Jumalaema ikooni kultus. Selle ilmumine on legendi järgi seostatud aastaga 1383, kuid ikoonile pühendatud Tihvini klooster rajati Ivan Groznõi käsul ja Novgordi peapiiskop Pimeni poolt 1560. aastal (Гордиенко 2001: 363-368; Bogatyrev 2007: 181-182). Pühakute valik ikoonil sõltus eelkõige tellija soovist, aga Püha Nikolai kombinatsioon Blasiuse ja Kosmase ning Damianusega on samuti näidetena teada (vt Маханько 2004: 189-191; Шевченко 2005: 105; Замятина 2006: 272-273). Samas on Liivi sõja eelõhtul märgatav Nikolai Imetegija kultuse edendamine tsaari ja tema lähikonna poolt ja ühtlasi selle kultuse sõjaline aspekt, kus Nikolai roll on olla õigeusu kaitsja (PSRL 34: 189; Маханько 1998: 76; Рындина 2006: 174-175; Bogatyrev 2007: 175). Võrdluseks, ka luterlastevastase Polotski sõjaretke (1563) puhul on märgata selle seostamist Jumalaema ikoonide austamisega (Маркина 1973: 77-79). Narva loo üldine suunitlus aga lähtub vene ettekujutusest reformatsiooni kui ikonoklasmi kohta. Tõepoolest, pühapiltide põletamine polnud pildirüüstete käigus kaugeltki harv tegu. Pilte on põletatud ka koldes, et näidata nende – usu-uuendajate silmis ainsat tegelikku – väärtust puutükina (vt Michalski 1990). Pühapildiga õllekeetmise episood on muuhulga teada ka Riia pildirüüste käigust (Bruiningk 1904: 519-520). Samavõrd vastas vene protestandi-kujutelmale juhtum Novgorodis 1557. aastal, kui Rootsi saatkonna teenri süül said ikoonid mingil viisil tules kahjustada (Ruotsin 2007: 59-61, 142-145). Narva kui piirilinna

¹² Vt nt ka Nyenstädt 1839: 49.

puhul sulandus 1558. aasta ikooni-ime linna enese ja selle langemise sümbolse tähendusega¹³ sõja osapoolte jaoks.

KIRJANDUS

Андреев, Н. 1936.

Инок Зиновий Отенский об иконопочитании и иконописании. – Сборник статей по археологии и византиноведению, издаваемый институтом имени Н. П. Кондакова, 8, 259-277.

Андреев, Н. Е. 1975.

О характере Третьей псковской летописи. – The religious World of Russian Culture. Russia and Orthodoxy, 2: Essays in Honor of Georges Florovsky. Slavistic printings and reprintings, 260/2. The Hague – Paris, 117-158.

Angermann, N. 1972.

Studien zur Livlandpolitik Ivan Groznyjs. Marburger Ostforschungen, 32. Marburg/Lahn.

Angermann, N. 2007.

Deutsche Handelsverbindungen mit Moskau im 15. und 16. Jahrhundert. – Hansische Geschichtsblätter, 125, 121-142.

Auerbach, I. 1985.

Andrej Michajlovič Kurbskij. Leben in osteuropäischen Adelsgesellschaften des 16. Jahrhunderts. München.

Bienemann, F. 1865.

Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558-1562, 1. Riga.

Bogatyrev, S. 2002.

Battle for Divine Wisdom. The Rhetoric of Ivan IV's Campaign against Polotsk. – The Military and Society in Russia 1450-1917. Leiden – Boston – Köln, 325-363.

Bogatyrev, S. 2007.

Ivan the Terrible Discovers the West: The Cultural Transformation of Autocracy during the Early Northern Wars. – Russian History, 34, 161-188.

Bredenbach, T. 1564.

Historia belli livonici quod magnus moscovitarum dux contra livones gessit. Antverpiae.

Bruiningk, H. von 1904.

Messe und kanonisches Stundengebet nach dem Brauche der Rigaschen Kirche im späteren Mittelalter. Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, 19. Riga.

Busse, K. H. von 1860.

Die Uebergabe Narva's im Mai 1558. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands, 9, 42-63.

Чернин, С. Б. 2006.

Средневековый культ св. Никиты, новгородского епископа, в социокультурном контексте. – Вестник Санкт-Петербургского университета, серия 2: История, 3, 18-20.

Филюшкин, А. И. 2005.

Причины „Полоцкого взятия“ 1563 г. глазами современников и потомков. – Вестник Санкт-Петербургского университета серия 2: История, 3, 20-31.

Филюшкин, А. И. 2006а.

Изображение Ливонской войны в русском летописании XVI-XVII вв. – Исследования по истории средневековой Руси. К 80-летию Юрия Георгиевича Алексеева. Москва – С.-Петербург, 347-368.

¹³ Vt selle kohta ka Põhjasõja kontekstis nt Jekutsch 2002; Filjuškins 2003.

Филиюшкин, А. И. 2006b.

Великий Новгород и Ливонская война (1558-1583). – Прошлое Новгорода и Новгородской земли. Материалы научной конференции 15-17 ноября 2005. Великий Новгород, 93-96.

Fīļuškins, A. 2003.

Pārdomas par Narvas ieņemšanu. – Latvijas kara muzeja gadagrāmata, 4, 60-70.

Флоря, Б. 1999.

Иван Грозный. Жизнь замечательных людей, 766. Москва.

Frötschner, F. 1999.

Der Livländische Krieg (1558-1582/83) – ein Glaubenskrieg des Moskauer Zartums? Der Krieg im Spiegel der zeitgenössischen offiziellen Moskauer Historiographie. – Der Krieg im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit: Gründe, Begründungen, Bilder, Bräuche, Recht. Imagines Medii Aevi, 3. Wiesbaden, 373-394.

Гордиенко, Э. А. 2001.

Новгород в XVI веке и его духовная жизнь. Санкт-Петербург.

[Hansen, H. J.] 1864.

Ergänzende Nachrichten zur Geschichte der Stadt Narva vom Jahre 1558. Narva.

Hansen, H. J. 2005.

Teateid kreeka-vene kirikutest Narva linnas. – Narva Muuseum. Toimetised, 5, 119-133.

Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1557-1560).

Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreußischen Folianten. 2006. Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 60. Köln – Weimar – Wien.

Хорошкевич, А. Л. 1999.

„Измена“ Пимена и поход Ивана Грозного на Новгород. – Великий Новгород в истории средневековой Европы. К 70-летию Валентина Лаврентьевича Янина. Москва, 225-231.

Хорошкевич, А. Л. 2003.

Россия в системе международных отношений середины XVI века. Москва.

Иванен, А. В. 1996.

Сто лет Нарвскому Воскресенскому собору. Санкт-Петербург – Нарва.

Jekutsch, U. 2002.

Panegyrik und Polemik im Ostseeraum. Der Beginn des Nordischen Krieges in schwedisch-deutschen und russischen Publikationen zu Siegesfeiern. – Slavica litteraria. Festschrift für Gerhard Giesemann zum 65. Geburtstag. Opera Slavica NF 43. Wiesbaden 2002, 69-89.

Калугин, Ф. 1894.

Зиновий, инок Отенский, и его богословско-полюемические и церковно-учительные произведения. С.-Петербург.

Karling, S. 1936.

Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung. Tartu.

Kelch, Ch. 2004.

Liivimaa ajalugu. Tartu.

Kollmann, N. S. 1994.

Pilgrimage, procession and symbolic space in sixteenth-century Russian politics. – Medieval Russian Culture, 2. California Slavistic Studies, 19. Berkeley – Los Angeles – London, 163-181.

Kruus, H. 1924.

Vene-Liivi sõda (1558-1561), Tartu.

Köhler, M. 2000.

Die Narvafahrt. Mittel- und westeuropäischer Rußlandhandel 1558-1581. Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa, 6. Hamburg, 33-40.

Линд, Дж. 1994.

Большая государственная печать Ивана IV и использование в ней некоторые геральдические символы времен Ливонской войны. – Архив русской истории, 5, 201-226.

Маханько, М. А. 1998.

Привоз икон в Москву в XVI в. и его влияние на чин городских богослужений. – Сакральная топография средневекового города. Известия Института христианской культуры средневековья, 1. Москва, 74-85.

Маханько, М. А. 2004.

Василий Великий. – Православная энциклопедия, 7. Москва, 131-191.

Mainka, R. M. 1961.

Zinovij von Oten'. Ein russischer Polemiker und Theologe der Mitte des 16. Jahrhunderts. Orientalia Christiana Analecta, 160. Roma.

Малов, А. 1928.

Послание об обретении мощей епископа Никиты. – Сборник статей в честь академика Алексея Ивановича Соболевского изданный ко дню 70-летия со дня его рождения. Сборник Отделения русского языка и словесности АН СССР 101, nr 3. Ленинград, 496-498.

Маркина, Н. Д. 1973.

Из истории возникновения приделов Благовещенского собора в 60-х годах XVI века. – Государственные музей Московского Кремля. Материалы и исследования, 1, 73-85.

Michalski, S. 1990.

Das Phänomen Bildersturm. Versuch einer Übersicht. – Bilder und Bildersturm im Spätmittelalter und in der Neuzeit. Wolfenbütteler Forschungen, 46. Wiesbaden, 69-124.

Michalski, S. 2002.

Bilderstürme im Ostseeraum. – Macht und Ohnmacht der Bilder. Reformatorischer Bildersturm im Kontext der europäischen Geschichte. Historische Zeitschrift Beihefte N.F., 33. München, 223-237.

Мильчик, М., Петров, Д. 1997.

Когда в Ивангороде построена Никольская церковь? – Крепость Ивангород. Новые открытия. С.-Петербург, 164-176.

Miller, D. B. 1979.

The Velikie Minei Chetii and the Stepennaia Kniga of Metropolitan Makarii and the Origins of Russian National Consciousness. – Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, 26, 263-382.

Морозова, Л. Е. 1990.

Сочинения новгородских авторов о „новом учении“ Феодосия Косого. – Церковь, общество и государство в феодальной России. Сборник статей. Москва, 224-237.

Mühlen, H. von zur 1975.

Handel und Politik in Livland in der Mitte des 16. Jahrhunderts im Spiegel der Biographie Hermen thor Mölens aus Narva. – Zeitschrift für Ostforschung, 24, 626-673.

Müller, Laurentius 1595.

Septentrionalische Historien oder warhafft Beschreibung der fürnembsten Polnischen, Lifflandischen, Moscowiterischen, Schwedischen und andern Geschichten. Amberg.

Müller, Ludolf 1951.

Die Kritik des Protestantismus in der russischen Theologie vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz. Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse Jg. 1951, 1. Wiesbaden.

Никольский, А. Н. 1905.

Сказание об обретении честных мощей святителя Никиты Новгородского чудотворца. – Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук, 10, 2, 1-17.

Nyenstädt, F. 1839.

Livländische Chronik nebst Handbuch. – Monumenta Livoniae antiquae, 2. Riga – Leipzig, 1-166.

Петров, А. В. 1901.

Город Нарва. Его прошлое и достопримечательности в связи с историей упрочения русского господства на Балтийском побережье 1223-1900. С.-Петербург.

Петрова, Л. И., Анкудинов И. Ю., Попов В. А., Силаева Т. В. 2000.

Топография пригородных монастырей Новгорода Великого. – Новгородский исторический сборник, 8, 95-157.

Pitsahl, H. C. 1933.

Narwa wallutamine 1558 a. ja Wene okupatsioon Alutagus 1558-1581. Tallinn.

Покровский, Н. 1914.

Заметки о памятниках Псковской церковной старины. Москва.

PSRL 5/2.

Псковские летописи, 2. Полное собрание русских летописей, 5/2. Москва 2000.

PSRL 13.

Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью (Продолжение). Полное собрание русских летописей, 13. Москва 2000.

PSRL 21.

Книга степенная царского родословия. Полное собрание русских летописей, 21. С.-Петербург 1908-1913.

PSRL 29.

Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича. Александроневская летопись. Лебедевская летопись. Полное собрание русских летописей, 29. Москва 1965.

PSRL 30.

Владимирский летописец. Новгородская вторая (Архивская) летопись. Полное собрание русских летописей, 30. Москва 1965.

PSRL 31.

Летописцы последней четверти XVII в. Полное собрание русских летописей, 31. Москва 1968.

PSRL 34.

Постниковский, Пискаревский, Московский и Бельский летописцы. Полное собрание русских летописей, 34. Москва 1978.

Renner, J. 1995.

Liivimaa ajalugu 1556-1561. Tallinn.

Ruotsin ja Venäjän rauhanneuvottelut 1557.

Mikael Agricola Ruotsin lähetystön jäsenenä 2007. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, 1104. Helsinki.

Russow, B. 1993.

Liivimaa kroonika. Tallinn.

Рыбаков, Б. А. 1949.

Русские системы мер длины XI-XV веков. – Советская Этнография, 1, 67-91.

Рындина, А. В. 2006.

Проблема барийского образа для сербских и русских икон святителя Николая XIV-XVI веков. – Святитель Николай Мирликийский в памятниках письменности и иконографии. Москва, 159-181.

Селин А. А. 1997.

Посвящения сельских храмов Водской пятины XVI века. – Первые Димитриевские чтения. Материалы научной конференции 21-24 апреля 1997 года. Санкт-Петербург, 106-116.

Селин, А. А. 2001.

Московское церковное строительство в Ливонии XVI в. – Археология и история Пскова и Псковской земли. Материалы научного семинара за 2000 г. Псков, 242-247.

Синякова, Г. 2006.

Обретение в 1558 году чудотворных икон Святиеля Николая и Божией Матери Одигитрии. – Наше сокровище. Нарва, 24-27.

Сочинения князя Курбского, 1:

Сочинения оригинальные 1914. Русская историческая библиотека, 31. С.-Петербург.

Süvalep, A. 1936.

Narva ajalugu, 1: Taani- ja orduaeg. Narva.

Шевченко, Э. В. 2005.

Власий. – Православная энциклопедия, 9. Москва, 102-107.

Замятина, Н. А. 2006.

Надписи на иконах святителя Николая Мирликийского. – Святитель Николай Мирликийский в памятниках письменности и иконографии. Москва, 204-284.

Вертоградский, Н. 1908.

Кафедральный Спасо-Преображения собор в гор. Нарве (Историческая справка). Нарва.

The Miracle in Narva, 1558

Anti Selart

Narva was the first town occupied by Russian forces in 1558 during the Livonian War (1558-1582). The conquest of the border town had a huge propagandistic meaning: It was paid special attention to both in contemporary Livonian and Russian chronicles. On 11 May 1558 a conflagration broke out in Narva and it quickly spread through the whole town due to a strong wind. It appeared to be impossible to extinguish the fire. The wooden fortifications of the town also caught fire. Having seen what was happening in Narva the Russian forces started to attack Narva from Ivangorod. They quickly crossed the river and got into the town. Livonians believed that treason was the reason why Russians succeeded in conquering Narva. Some Russian sources tell that the conquest of Narva was mainly a sign of divine mercy. This belief is connected not only with the successful conquest of the town itself but also with the miracle that happened in Narva. According to the Russian sources, the conflagration, which brought fortune to Russian forces, had started when one Narva citizen threw an icon into the fire. When Orthodox Russians entered the town, they found the icon miraculously undamaged. Several variants of this story which are found in different sources are more or less similar, although they differ in details. This miraculous story is to be paid special attention to in connection with the interdenominational relations in Eastern Europe of 16th century. At the time the Russian polemics against heresy and Reformation saw mainly iconoclasm in Lutheranism which was widespread in Livonia.

The recent research of the Livonian War has started giving attention to the religious aspects in the politics of the Moscow tsar and the grand duke that means understanding of the military campaigns of Ivan IV as the struggle against Lutheran heretics in Livonia and Lithuania. Thus the conquest of Narva appears to be one of the first episodes in the war of the Orthodox leader against heretics. The importance of the ideas was confirmed already in 1558 by the fact that the icons found in Narva became officially worshipped just right after the town's conquest. On the tsar's order some clergymen from Novgorod and Pskov were sent to Narva, where they performed a religious procession around the town and consecrated the town's churches in order to clean the town from "Latin and Lutheran religion and strengthen people's confidence in Orthodox belief". In summer 1558 Russians were written to have removed all the dead bodies from the churches and filled the crypts with soil due in order to clean the churches. The tsar also ordered to build several churches in Narva – the church of God's Mother Hodgetria in the town, the church of God's Resurrection in the castle and others. According to the Livonian sources, in the summer of 1558 there were five Orthodox churches in Narva. There is also a certain connection between the order and the building of St. Nicholas church in Ivangorod fortress.

The found icons were sent to Moscow through Novgorod. The local Novgorod cult also connected the fall of Narva with the worship of St. Nikita, whose mortal remains were found right before the event. On August 9 both icons arrived in Moscow. Here on the Novgorod road, right before entering the capital the procession was welcomed by tsar Ivan IV himself, his brother grand duke Yuri Vassilyevitch and Metropolitan Makari together with his confidants, ecclesiastics and crowds of people. The icons were taken to Kremlin and handed over to the church of Assumption of the Birth-Giver of God. Later the icons were kept in the tsar's palace for a while before they were decorated with the frameworks and sent back to Narva. Bringing icons from all over Russia to Moscow for a temporary or permanent deposit used to be a common practice at that time. The main organiser of the worship of Narva as well as Novgorod icons seemed to be Archbishop Pimen of Novgorod who then played an important role in the tsar's circle.

The local tradition of 19th century suggested that at the time the icons which were found in 1558 were still in Narva. During World War II the icon of God's Mother Hodgetria was lost and the preserved icon of St. Nicholas, the Wonder-Worker is now located in the Resurrection of the Christ Church in Narva. Although the mentioned icon of the God's Mother was indeed in Narva at least since the 1680s, its identity with the icon of 1558 has not been proved. Namely, the icon that was miraculously undamaged after the fire had the size named пядница (ca. 25x ca. 32 cm). According to the photograph, the icon that had been kept in Narva until World War II was of a bigger size. The icon of St. Nicholas does not match the 16th-century description either: together with St. Nicholas there were depicted St. Blasius, Kosmas and Damianos.

The hidden motive of the Narva miracle with the icons may be considered the Russian polemics of the 16th century related to Lutheranism and other protestant movements denying the worship of icons. At the same time, it is logical that there were Orthodox icons in the border town. St. Nicholas

the Wonder-worker seemed to be the most popular saint in Novgorod lands at the time. The image of God's Mother Hodgetria is considered to be one of the most popular subjects depicted on icons at all. In fact, it owes its popularity to the worship of Theotokos of Tikhvin icon. According to the corresponding legend, its appearance was connected with the year 1383; however, monastery in Tikhvin dedicated to the icon was built on Ivan IV's order by the Novgorodian Bishop Pimen in 1560.

On the threshold of the Livonian war one could also notice the development of the cult of St. Nicholas and its military aspect (where St. Nicholas played the role of the protector of the Orthodox belief) by the tsar and his circle. The common direction of the Narva events originates from the Russian conception of Reformation as iconoclasm. Burning of icons during massacres was not a rare occasion at all. The episode about brewing and the icon thrown into the fire is known from the iconoclastic massacres in Riga.

Нарвское чудо. 1558 год

Анти Селарт

Нарва была первым городом, захваченным русскими войсками в 1558 году, во время Ливонской войны. Завоевание пограничного города имело для Русского государства большое пропагандистское значение, этому событию уделялось много внимания как в современных ливонских хрониках, так и в русских летописях. 11 мая 1558 года в Нарве вспыхнул пожар, который из-за сильного ветра вскоре охватил весь город. Потушить огонь оказалось невозможно, загорелись и деревянные городские укрепления. Увидев это, русские войска из Ивангорода начали обстрел города Нарвы и замка. Они быстро переправились через реку и ворвались в город. В Ливонии было распространено убеждение о том, что Нарва попала в руки русских из-за предательства. По сведениям русских источников взятие Нарвы было, прежде всего, знаком милости Господней. Это убеждение связано не только с завоеванием города и замка, но и с произошедшим в Нарве чудом. Пожар, который принес удачу русским войскам, начался с того, что некий нарвский житель бросил в огонь икону. Оказавшись в городе, православные нашли икону неповреждённой. История эта сохранилась в нескольких письменных источниках, которые всё же различаются в деталях. В данной чудесной истории заслуживает внимания, прежде всего, то, что завоевание Нарвы русскими войсками связано с межконфессиональными отношениями в Восточной Европе 16 века. Русская полемика против ереси и Реформации видела в распространённом в Ливонии лютеранстве, прежде всего, именно иконоборчество.

В исследовательских работах последних лет, посвящённых Ливонской войне, историки начали обращать большое внимание на религиозные аспекты в политике московского царя и великого князя, что означает понимание военных походов Ивана IV как борьбу против лютеранских еретиков в Ливонии и Литве. Завоевание Нарвы является, таким образом, одним из первых эпизодов в войне православного правителя против еретиков. Важность этих идей уже в 1558 году подтверждается тем, что найденные в Нарве иконы стали официально почитаться сразу после завоевания города. По приказу царя в Нарву из Новгорода и Пскова были присланы священники, которые совершили крестный ход вокруг города и освятили городские церкви, дабы очистить город от «латинской и лютеранской веры и укрепить в нерушимой православной вере». Летом 1558 года писали о том, что русские вынесли покойников из церквей и заполнили склепы чистой землёй, чтобы очистить, таким образом, церкви. По приказу царя были заложены церковь во имя Божией Матери Одигитрии в городе и церковь Воскресения Господня в замке, а также другие церкви. Согласно ливонским источникам, летом 1558 года в Нарве насчитывалось пять православных церквей. С упомянутым приказом царя можно связать и закладку Никольской церкви в Ивангородской крепости.

Сами найденные иконы были отправлены через Новгород в Москву. В местной новгородской традиции падение Нарвы было в то же время связано с культом Св. Никиты, останки которого были открыты как раз накануне этого события. В Москву обе иконы прибыли 9 августа. Здесь, на новгородской дороге, у въезда в столицу, их встречали царь Иван IV, брат царя великий князь Юрий Васильевич и митрополит Макарий вместе со своими приближёнными, духовными лицами и множеством народа. Иконы были привезены в Кремль и помещены в Успенском соборе. Позже они некоторое время находились в царском дворце, затем были украшены окладами и отправлены обратно в Нарву. Из разных концов государства в Москву свозились иконы на временное или постоянное хранение, в то время это было обычной практикой. Главным организатором почитания как нарвских икон, так и новгородского Никиты был, очевидно, архиепископ Новгородский Пимен, игравший в то время важную роль в окружении царя.

Местная традиция 19 века подтверждала то, что найденные в 1558 году иконы всё ещё находились в Нарве. Во время Второй мировой войны икона Божией Матери Одигитрии пропала, сохранившаяся икона Святителя и Чудотворца Николая находится в настоящее время Нарвском Воскресенском соборе. Хотя упомянутая икона Божией Матери действительно находилась в Нарве по крайней мере с 1680-х годов, её идентичность с иконой 1558 года не доказана. А именно, чудесным образом сохранившаяся в огне икона была в размере пядницы (с длиной сторон около 25-32 см.). Икона, хранившаяся в Нарве до второй мировой войны, судя по фотографии, была больших размеров. Икона Св. Николая, находящаяся в Воскресенском соборе, также не соответствует описанию: вместе со Св. Николаем Чудотворцем на ней были изображены также Св. Власий, Козьма и Демьян.

Подоплёкой нарвского чуда с иконами является всё же распространённая в 16 веке русская полемика по отношению к лютеранству и другим движениям, отвергающим культ икон. В

то же время, логично, что в пограничном городе имелись православные иконы. Николай Чудотворец являлся, видимо, самым популярным святым на Новгородщине в то время, изображение Божией Матери Одигитрии является также одним из самых популярных сюжетов на иконах, распространению которого по окрестностям Новгорода, несомненно, помог культ иконы Богоматери Тихвинской. Его появление, согласно легенде, связано с 1383 годом, однако посвящённый иконе Тихвинский монастырь был заложен по приказу Ивана Грозного Новгородским епископом Пименом в 1560 году.

В преддверии Ливонской войны также было заметно развитие культа Николая Чудотворца со стороны царя и его приближённых, а также военный аспект этого культа, где Св. Николай выполнял роль защитника православной веры. Общее направление нарвских событий отталкивается от русского представления о Реформации как об иконоборчестве. Сожжение икон не было в ходе погромов таким уж редким событием. Эпизод о варке пива и брошенной в огонь иконе известен также из иконоборческих погромов в Риге.